

УДК 94-051 (477)"19"

МАТЕРІАЛИ ЛИСТУВАННЯ К. В. ХАРЛАМПОВИЧА ТА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ НАУКОВОЇ ЕЛІТИ 20-30-х рр. ХХ ст.

ЛІНА МЕДОВКІНА,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету

У статті досліджуються матеріали листування академіка Української академії наук, члена-кореспондента Російської академії наук, історика К. В. Харламповича й академіка М. С. Грушевського. Відзначається, що академік М. С. Грушевський брав активну участь у справі захисту, моральної та матеріальної підтримки К. В. Харламповича в роки заслання, а також у спробі повернути його в Україну, відновити в рядах дійсних членів Української академії наук.

Ключові слова: К. Харлампович, М. С. Грушевський, наукові погляди, соціокультурне оточення, наукові зв'язки.

Постановка проблеми та стан її вивчення.

На сучасному етапі виняткового значення набувають дослідження історії, особливо тих сторінок, які протягом тривалого часу зображувались у викривленому, далекому від реальності світлі. На всіх нас чекає велика та копітка робота, дослідження нових, раніше закритих документальних матеріалів першої половини ХХ століття, зокрема тих, що стосуються персоналій - тих осіб, які справили визначний вплив на історію та суспільство. Вони відрізняються за фахом, віком, уподобаннями, своїм внеском в історію та культуру України, але всіх їх часто єднає одне - трагічна доля, визначена безжалісним сталінським режимом.

Однією з таких постатей, чия доля була понівечена тоталітарним режимом, є Костянтин Васильович Харлампович (18.07.1870 - 21.03.1932) - автор понад 150 наукових праць, академік Української та член-кореспондент Російської академії наук, професор Казанського університету, співробітник і член багатьох наукових товариств.

Мета розвідки - описати та проаналізувати матеріали листування Костянтина Васильовича Харламповича з Михайлом Сергійовичем Грушевським. Наявні в архівосховищах нашої країни офіційні матеріали та епістолярій дозволяють повністю або частково відтворити взаємини К. В. Харламповича з М. С. Грушевським 1924-1929 рр., проаналізувавши їхній вплив на інтелектуальну біографію дослідника.

Виклад основного матеріалу. Стосунки між К. В. Харламповичем та М. С. Грушевським становлять окремих сюжет у питанні формування та впливу соціокультурного оточення на життя та наукові погляди вчених. Знайомство науковців відбулося за несприятливих умов для останнього. Справа полягала в тому, що 11 грудня 1914 р. М. С. Грушевський був заарештований у Києві і звинувачений в "австрофільстві" та причетності до створення легіону українських січових стрільців. Наслідком цього стала відправка історика на заслання до Симбірська.

Згодом, завдяки клопотанням Петербурзької академії наук, йому дозволили виїхати до Казані, де він і познайомився з К. В. Харламповичем та багатьма іншими місцевими вченими. М. С. Грушевському було заборонено викладати, але він міг займатися науковою роботою, допомогу в якій надавав йому Костянтин Васильович. У вересні 1916 р. М. С. Грушевський переїхав до Москви й стосунки між ученими на певний час перервалися [1].

Повернувшись 1924 р. з еміграції до СРСР і дізнавшись про долю К. В. Харламповича, М. С. Грушевський, розпочав активну діяльність, спрямовану на порятунок або хоча б полегшення становища свого колеги. Перебіг подій тих років знайшов яскраве відображення в листуванні обох учених [2].

Однак, як зазначають біографи М. С. Грушевського та історики ВУАН, із поверненням відомого вченого в Україну загострилася боротьба різних угруповань у самій академії, яка мала не стільки стратегічний, скільки тактичний характер. Її негативні наслідки, зокрема, розкол у лавах членів ВУАН та послаблення академії в протистоянні з владою, особливо далися взнаки з 1928 р. [3]. Така ситуація стала додатковим приводом неабиякої уваги академіка М. С. Грушевського до справи К. В. Харламповича. Михайло Сергійович волів бачити в останньому "свою людину", на яку можна було б спертися в конфлікті між ним та академічним керівництвом в особах секретаря, голови Першого відділу ВУАН А. Ю. Кримського та віце-президента, голови управи ВУАН, секретаря Першого відділу С. О. Єфремова. Уже в перших листах до К. В. Харламповича за 1925 р. М. С. Грушевський зазначав: "Ви в головнім добре зрозуміли академічну ситуацію. Додам: "ізолюваність" сталася на ґрунті особистих користей. Люди, котрі розділили між собою академічний пиріг, возбоялися, при моїм повороті, що їм доведеться дечим відмовитись, і щоб забезпечити собі більшість проти мене, пустились во вся тяжкія, в самих ріжнородних напрямках" [4]. Пробле-

ма внутрішньоакадемічного конфлікту неодноразово потім згадувалася в листах кореспондентів, але К. В. Харлампович, будучи щиро вдячним М. С. Грушевському за участь у його справі, очевидно, зберігав добре ставлення й до А. Ю. Кримського, і до С. О. Єфремова, які теж не залишилися байдужими до його долі. Це певним чином дратувало Михайла Сергійовича й навіть одного разу викликало досить різкий випад на адресу Костянтина Васильовича: "Так чи інак, сподіваюсь, що Ви скоро приїдете до Києва і на місці розглянетеся в тих відносинах, про котрі згадуєте в останнім листі, - висловлюючи сумнів у вірності моїх слів про напружені відносини в академії. Я більше не хочу про них писати. Радив би Вам тільки не спішити з висновками, бо попадете в гарячу кашу. Бачу, що з тим, як наближається час Вашого приїзду до Києва, наші верховоди роблять приемні міни у Ваш бік і запевняють у своїй прихильності, і, мабуть, зроблять усе, щоб посварити Вас зі мною і з академіком Студинським на пункті Вашої платні. [...] Але полишаю Вам на місці рішення, хто Вам приятель, і кого Вам треба держатись" [5].

Розглядаючи взаємини між обома відомими вченими, слід зазначити, що, окрім відображення в листуванні між ними дій кожного щодо перегляду справи К. В. Харламповича, зміни міри покарання, полегшення долі засланиця, визначення його академічного утримання та пересилання йому грошей на проживання, сподівання на амністію, звернення до численних радянських установ із метою добитися дозволу на переїзд до Києва, у тих же листах відобразилися й суто професійні питання. У цьому сенсі листи першого періоду, тобто 1924-1928 рр., та другого - 1928-1929 рр., дещо відрізняються, що пояснюється фактичною можливістю К. В. Харламповича займатися науковою діяльністю. Розуміючи становище Костянтина Васильовича, М. С. Грушевський намагався таким чином скеровувати його працю, аби, з одного боку, він не втратив кваліфікації, а з іншого - мав можливість легально отримувати гроші від ВУАН. Так, у листі від 16 вересня 1925 р. М. С. Грушевський повідомив К. В. Харламповича про те, що він вніс до плану роботи Археографічної комісії ВУАН, членом якої був останній, пункт про закінчення істориком другого та третього томів його праці "Малороссійское влияние...", а також закріпив за ним виконання планової роботи "Західноукраїнське школярство XVI-XIX ст.", але без визначення термінів виконання. Крім того, зміст листа свідчив про те, що М. С. Грушевський замовив К. В. Харламповичу статтю про російського історика, дослідника релігійного життя в Україні, професора Санкт-Петербурзької академії П. М. Жуковича і потурбувався про те, щоби дістати для свого співробітника необхідні книжки для роботи. Про написання рецензій на праці білоруського історика А. Савича, польських дослідників А. Ванчури, Р. Гродецького, Ст. Захоровського, працю О. Лотоцького, брошуру К. Студинського про О. Духновича, на "Праці Білоруського університету", публікації ІНО і наукових товариств у Ніжині та Одесі для часопису "Україна", а також про забезпечення К. В. Харламповича відповідними виданнями йшлося в листах кореспондентів за період 1925-1929 рр.

Листування періоду заслання К. В. Харламповича яскраво демонструє, як учений під керівництвом М. С. Грушевського вивчав українську мову. Це мало йому полегшити читання та написання науко-

вих праць, особливо з огляду на очікуване повернення вченого в Україну та працю у ВУАН. У листі від 12 червня 1926 р. К. В. Харлампович писав М. С. Грушевському: "Завдали Ви мені [поклали Ви на мене] (курсив у квадратних дужках - це правки рукою М. С. Грушевського - авт.) великий тягар - писати до Вас по-українськи. Важко писати, коли не вмєш добре балакати. Але що треба, то треба" [6]. Відповідаючи наступним листом К. В. Харламповичу, М. С. Грушевський писав: "Повертаю Вам з поправками [...] Вашого першого листа. Ви пишете настільки добре, що не повинні більше писати до мене російською мовою, а і редакції я б радив Вам тепер уже по-українськи писати" [7]. Однак К. В. Харлампович усе ж таки більш упевнено почувався, пишучи російською. Так, 19 вересня 1927 р. він повідомляв М. С. Грушевському: "Так как я доказал, что "не цураюся української мови", то думаю, мне не будет поставлено в вину, что сей час спешности ради пишу по-русски: русским я всё же больше владею" [8].

Виявлене та опубліковане листування К. В. Харламповича й М. С. Грушевського також представляє безліч різноманітних і цікавих питань, які обговорювали у своїх листах учені. Деякі з них проливають світло на проблеми їхнього повсякденного життя, стосунки з колегами, наукові інтереси та ненаукові зацікавлення тощо. Так, наприклад, знаючи від М. С. Грушевського про те, що заробітна плата померлого в 1926 р. академіка ВУАН М. Ф. Біляшівського за клопотанням М. С. Грушевського мала перейти йому, К. В. Харлампович цікавився, від якої саме хвороби той помер. На що Михайло Сергійович відповідав, що він був "хворий на серце, астма, і взагалі се був дуже хороовитий чоловік". Чи справді М. С. Грушевський так вважав, чи писав так обережно через те, що здогадувався про роль Державного політичного управління за їхнім листуванням [9]? Як стверджують деякі сучасні історики, обставини смерті академіка М. Ф. Біляшівського були занадто загадковими, щоби не припустити вбивство, закамouflьоване під серцевий напад.

Перебуваючи на тій території, де колись відбував покарання Т. Г. Шевченко, К. В. Харлампович не один раз згадував про "батька Тараса", порівнюючи його долю зі своєю. В одному з листів він запитував у М. С. Грушевського: "Чи був Шевченко висланий до Форту Олександрівського, що на Каспійському морі, чи ні?" [10]. На що М. С. Грушевський зазначав, що "на Аральським, мені здається" [11]. К. В. Харлампович також висловив бажання отримати "Щоденник" Т. Г. Шевченка для своїх потреб. Запитував К. В. Харлампович і про чорних клобуків (каракалпаків, каратулів), про яких М. С. Грушевський писав в "Історії України-Руси" [12], і про те, чи "переклали Гоголя по-українському" [13], а також про те, чи вживався у XVII ст. термін "Україна" щодо тієї території, яку займало Військо Запорозьке, та чому козаки під Зборовим вимагали від поляків слобідського існування й православних церков у Варшаві та Кракові [14].

Надзвичайно цікавими й інформативними є листи вчених за період 1928-1929 рр., коли К. В. Харлампович переїхав в Україну, мешкаючи в Ніжині. З одного боку, вони дозволяють дізнатися, чим були заповнені останні роки життя Костянтина Васильовича, якою була його наукова робота, а з іншого - відстежити певну зміну у взаєминах між ним та М. С. Грушевським. Листи цього періоду часом на-

гадують не дружні та зацікавлені послання, а директиви або службові інструкції. Розуміючи, що літній, хворий та морально надломлений К. В. Харлампович уже не зможе працювати так, як у молоді роки, М. С. Грушевський відверто експлуатував його з метою заповнення шпальт тих наукових видань, редактором яких він був, зокрема часопису "Україна". Звичайно, співпраця з таким виданням давала можливість К. В. Харламповичу отримати гроші на проживання, а з іншого - ще більше підживляла його здоров'я. Достатньо проаналізувати кілька листів М. С. Грушевського до К. В. Харламповича за осінь та, очевидно, початок зими 1929 р. (лист не датований), щоби зрозуміти, наскільки значні завдання ставилися перед літнім ученим. В одному з них М. С. Грушевський просив К. В. Харламповича не ставити багато запитань, які планувалося розглянути на бібліографічній нараді, спланованій на листопад - грудень 1928 р., а краще зосередитися на написанні рецензій та оглядів, із означеним обсягом друкованих аркушів, перелік яких сягав семи пунктів (обсяг рецензованих видань звичайно був набагато більшим). Мимохіть М. С. Грушевський устиг критично відгукнутися щодо огляду, зробленого колегою К. В. Харламповича Д. І. Абрамовичем, і висловити своє невдоволення з того приводу, що Костянтин Васильович не може взяти на себе керування бібліографічним відділом. Наступним листом М. С. Грушевський у стриманій формі, за якою крило невдоволення з приводу недотримання К. В. Харламповичем тих вимог, які висував редактор "України" до оглядів і рецензій, нагадував йому про ці вимоги: "1) при титулах книг обов'язково давати число сторінок; 2) коли якусь статтю "Збірника" хочете обговорити трохи ширше, виділяйте її під особну рецензію, в рамках же загального обговорення не давати більше 10 рядків!; 3) не треба такого підходу, що читачам "України" цікава передусім історія України. "Україна" - орган українознавства, всіх галузей, і не цурається також і аналогій загальних і тем з неукраїнського обсягу. Тому я й просив Вас, оглядаючи видання ІНО і наукових товариств, хоч би згадувати статті на інші, не тільки історичні теми" [15]. Тут же М. С. Грушевський подавав список видань, на які він потребував рецензій, і обіцяв якнайшвидше надрукувати невеличку працю К. В. Харламповича про гайдамаків. Отже, можна говорити, що у цей час К. В. Харлампович майже повністю залежав від М. С. Грушевського, а його наукові інтереси були підпорядковані потребам редакції "України", хоча, безумовно, Михайло Сергійович вітав самостійну працю досвідченого вченого, особливо щодо дослідження ним історії ніжинської грецької громади [16].

Аналізуючи взаємини К. В. Харламповича з М. С. Грушевським, не можна оминати тему утворення в Ніжині наукового товариства. Як відомо, Історико-філологічне товариство при Ніжинському інституті кн. Безбородька проіснувало від 1894 до 1930 рр. Із 1924 р. воно функціонувало як наукове товариство при ВУАН. До складу цього осередку ввійшли відомі ніжинські вчені, більшість із яких працювала в Ніжинському інституті народної освіти: Д. І. Абрамович, К. Ф. Штепа, А. Г. Єршов, І. Г. Турцевич, М. Н. Петровський, О. І. Покровський, Є. А. Рихлік, В. І. Резанов, М. М. Бережков. До цього кола істориків та філологів, приїхавши до Ніжина, приєднався й К. В. Харлампович. У його листуванні з М. С. Грушевським питання змісту діяльності цього

осередку обговорювалося лише один раз - на сторінках листа за серпень або вересень 1928 р. Михайло Сергійович писав, що йому важливо знати, що буде цікаво самим ніжинським членам товариства: які видання рецензувати, які нові книги отримувати? І пропонував самим визначатись із цими питаннями та проявляти ініціативу. Він також прагнув зробити із цього осередку щось на кшталт того гуртка у Львові, на базі якого потім сформувалася редакція "Записок НТШ" і який він уважав найкращим в Україні. Він писав К. В. Харламповичу: "Я сподіваюсь, що в Києві сеї осені таких буде кілька, але багато покладаюсь на ніжинців... Коли буде хоч 2-3 чоловіки, котрим можна буде доручити все, що буде потрібно, се буде велика поміч. Сам я вже не можу брати на себе того, що проробив в 1890-х рр. Але сподіваюсь, що гурток мене замінить" [17].

У листі до К. В. Харламповича в Ніжин від 20 серпня 1928 р. М. С. Грушевський писав: "Прошу Вас взяти участь в організації рецензійного відділу "України" взагалі, разом з Дмитром Івановичем [Абрамовичем], Миколою Неоновичем [Петровським], Олексієм Івановичем [Покровським], Анатолієм Григоровичем [Єршовим], Костянтином Теодосієвичем [Штепою], а може з іншими, як професор Рихлик, Турцевич і інші".

Ураховуючи загалом приятельський характер стосунків К. В. Харламповича та М. С. Грушевського, не дивно, що в їхньому листуванні неодноразово порушувалися питання родинних взаємин, долі дітей, місця перебування родин, стану здоров'я, рекомендацій лікарів тощо. У цілому зміст епістолярію обох учених дозволяє говорити не лише про формальний бік цього спілкування, тобто як керівника численних академічних структур із підлеглим, який мав виконувати планові завдання, але й про суто людські взаємовідносини.

Епістолярне спілкування К. В. Харламповича з М. С. Грушевським дозволяє дійти **висновку**, що академік М. С. Грушевський брав активну участь у справі захисту, моральної та матеріальної підтримки академіка К. В. Харламповича в роки заслання, а також у спробі повернути його в Україну, відновити в рядах дійсних членів Української академії наук. Окрім того, можна констатувати, що листування з М. С. Грушевським суттєвим чином вплинуло на факт вивчення К. В. Харламповичем української мови та спрямування його наукових інтересів у тому напрямку, який міг на той час бути затверджений новою владою та профінансований нею.

Вивчення тематики, що стосується розкриття взаємовідносин між представниками інтелектуальної еліти за допомогою опублікованих листів, є актуальною для історіографії та історії загалом, оскільки вказана проблематика допомагає краще й повніше відтворити різні нюанси та обставини історіографічного процесу, реконструювати окремі аспекти інтелектуальної та буденної біографії досліджуваних осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Енциклопедія історії України : в 15 тт. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. - К. : Наук. думка, 2003. - Т. 2 : Г-Д. - 2004. - С. 149.

2. Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів / [передмова та коментарі О. Морозова] // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 71-87; № 2. - С. 63-73; 2001. - № 4. - С. 55-56; Наулко В. Листування Костянтина Харламповича та Михайла Грушевського (липень - грудень

1927 р.) / В. Наулко, В. Старков // Історичний журнал. - 2004. - № 5. - С. 73-81.

3. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування : дис. ... доктора іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С. Г. Водотика. - К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. - С. 185.

4. Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів / [передмова та коментарі О. Морозова] // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 77.

5. Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів / [передмова та коментарі О. Морозова] // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 64.

6. Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів / [передмова та коментарі О. Морозова] // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 84.

7. Там само. - С. 85.

8. Наулко В. Листування Костянтина Харламповича та

Михайла Грушевського (липень - грудень 1927 р.) / В. Наулко, В. Старков // Історичний журнал. - 2004. - № 5. - С. 75.

9. Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів / [передмова та коментарі О. Морозова] // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 71.

10. Там само. - С. 85.

11. Там само.

12. Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів / [передмова та коментарі О. Морозова] // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 71.

13. Наулко В. Листування Костянтина Харламповича та Михайла Грушевського (липень - грудень 1927 р.) / В. Наулко, В. Старков // Історичний журнал. - 2004. - № 5. - С. 75.

14. Там само. - С. 74-75.

15. Справа академіка К. В. Харламповича. Публікація архівних документів / [передмова та коментарі О. Морозова] // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 69.

16. Там само. - С. 71.

17. Там само. - С. 68.

L. Medovkina

MATERIALS CORRESPONDENCE OF K. V. KHARLAMPOVICH AND M. S. HRUSHEVSKY AS A SOURCE ON THE HISTORY OF SCIENTIFIC ELITE 20-30s OF THE TWENTIETH CENTURY

This article investigates materials correspondence academician of the Russian Academy of Sciences and academician of the Ukrainian Academy of Sciences, K. V. Kharlampovich historian and academician M. S. Hrushevskogo. It is noted that academician M. S. Hrushevsky took an active part in the protection, moral and material support of academician K. V. Kharlampovich years in exile, and also try to get him back to Ukraine and restoration him of the ranks of full members of the Ukrainian Academy of Sciences.

Key words: K. Kharlampovich, M. S. Hrushevsky, scientific views, socio-cultural environment, scientific communication.

© Л. Медовкіна

Надійшла до редакції 13.09.2011

УДК 93 (477.62) + 364.023

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ В ІНДУСТРІАЛЬНИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ В 1917-1920 рр.

В'ЯЧЕСЛАВ ПОПОВ,

кандидат історичних наук, доцент Донецького державного університету управління

У пропонованій статті на основі архівних документів розглядаються основні напрями, за якими в 1917-1920 рр. у південно-східних районах України здійснювалася соціальна допомога неповнолітнім, що залишилися без піклування батьків. Наведені основні форми соціальної допомоги, визначені державні органи й громадські організації, що здійснювали цю функцію, проаналізована динаміка соціального захисту дітей на різних етапах періоду, що вивчається.

Ключові слова: безпритульні діти, сироти, дитячий притулок, опіка, патронаж, усиновлення, соціальна допомога.

Постановка проблеми. Турбота про власних дітей - природний стан людини. Сім'я забезпечувала не тільки їх фізичне існування, але й підготовку до майбутнього життя, або первинну соціалізацію. У той же час найважливішою соціальною функцією

будь-якого суспільства був і залишається догляд за неповнолітніми сиротами або за дітьми, що з якоїсь небудь причини залишилися без піклування батьків. Здатність (або нездатність) суспільства забезпечити власне відтворення, компенсувати дітям від-